

UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
FACULTATEA DE LITERE
Școala doctorală Litere

TEZĂ DE DOCTORAT

Povestea ca lume și lumea ca poveste.
Statutul ficțiunii în Romantism și Postmodernism

REZUMAT

Conducător științific,
Prof. Dr. Fotache Dubălaru Oana

Doctorand,
Elekeș Maria-Nicoleta

București

2022

Povestea este o formă prin care omenirea, din cele mai vechi timpuri până astăzi s-a raportat la existență, la lumea înconjurătoare și la sine. Este, în același timp și o formă de compensare a realului, a ceea ce nu este accesibil în realitate îi poate fi accesat prin povești. O altă formă de compensare este nevoia de a povesti, de reda realitatea într-o formă ordonată, de a exprima întâmplările care ne marchează, în același mod în care povestea, cu sensul de literatură, constă în redarea unor întâmplări într-o anumită ordine. Fie că este vorba de evenimente sau fapte reale sau imaginare, povestea (în sens larg) este modalitatea prin care oamenii se raportează și au acces la ceea ce s-a întâmplat sau s-ar putea întâmpla, sau la ceea ce s-ar fi putut întâmpla.

În toată istoria omenirii, mai ales de la apariția tiparului și a dezvoltării literaturii, oamenii au simțit nevoia să spună și să asculte povești. Printr-o simplă observare a principalelor basme și legende folclorice din majoritatea culturilor, începând cu panteonul și întreaga cultură a Greciei antice – care a stat la baza nașterii civilizației și mentalității europene – organizarea miturilor și a credințelor populare au în centru alte lumi, ieșiri din realitatea cotidiană. Explicația acestei necesități de a evada într-o altă lume, de a crede în alte lumi, superioare sau paralele cu a noastră, poate fi corelată cu evoluția socială și mentală a civilizației omeniești.

Teoriile ficțiunii vin în întâmpinarea acestei perspective, care pune și probleme filozofice, sociologice, istorice, literare, estetice etc. și încearcă să teoretizeze raportul realitate – ficțiune, explorând diversitatea relațiilor în care intră literatura cu lumea din care provine. Pornind de la baza teoriilor ficțiunii – care au în centru noțiunile de lumi posibile și multiple – ale teoreticienilor Umberto Eco, Nelson Goodman, Toma Pavel și Ruth Ronen; teza de față analizează conceptele de lumi posibile, adevăr, real – precum și ficțiunea care propune lumi posibile multiple și le explorează, denunțând ideea de lume unică reală. În final, literatura care anulează distincția dintre ficțiune și realitate. Literatura care nu propune o singură lume dată de autor, pe care cititorul o explorează în totalitate în paginile cărții ci, dimpotrivă, refuză să imagineze o altă lume asemănătoare celei din care provine, este literatura eliberată de constrângerile ontologice despre realitate. Exemple de astfel de literatură se regăsesc în mod constitutiv în romantism și postmodernism și în mod exponențial la autorii Mihai Eminescu și Mircea Cărtărescu.

Depășind funcția literaturii de a imita realitatea, această proză neagă caracterul considerat real al lumii din care provine, explorând căi de ieșire din lume și imaginând altele posibile. Acest aspect reprezintă obiectul de interes al lucrării de față, care urmărește modul

în care lumea unică este refuzată și alternativele ei multiple sunt postulate în proza acestor scriitori. Demersul metodologic al lucrării presupune cercetarea modului în care aceste două curente expun ideea de lumi multiple, modul în care această idee este tematizată și importanța ei pentru subiectul operelor. Plecând de la teoriile ficțiunii expuse în primul capitol, capitolele 1 și 3 reprezintă aplicarea acestor teorii în operele literare și analizarea lor ca exponente ale lumilor posibile.

Cele două curente și operele analizate sunt alese pentru caracterul lor exponențial în ceea ce privește modul în care descriu relația omului cu realitatea și ideea de lume. Aceste două momente din istoria literară se deosebesc prin faptul că nu au o estetică pornind de la principiul imitării, surprinderii sau înțelegerii realității printr-o poveste. Ele aleg să spună de fapt o poveste care nu e unică, care nu descrie o singură lume cu construcțiile și funcțiile ei, ci să surprindă o multitudine de lumi, plecând de la premisa că „lumea reală” este de fapt, și ea însăși alcătuită din povești. Operele analizate ilustrează și chiar tematizează ideea de lume plurală, relativă; de lumi posibile care pornesc de la lumea considerată, pentru a o asemăna cu ficțiunea și merg mai departe, spre o relativizare ontologică care depășește construcția obișnuită a operelor de ficțiune. Printr-o relativizare a conceptului de realitate, de lume unică și adevărată – fie că acest lucru este realizat în mod voit sau nu – romantismul și postmodernismul ajung să pună la îndoială însăși conceptul de realitate și să lărgască orizontul ontologic, ilustrând realitate ca o poveste.

Pe lângă interesul pentru ideea lumilor multiple și a realității iluzorii, aceste două curente și, în mod special operele analizate, au și o valoare gnoseologică. Punând sub semnul îndoielii tot ceea ce credem că știm și credem neîndoielnic despre lumea pe care o luăm drept reală, în mod special proza eminesciană și cea cărtăresciană fac cititorul să își pună întrebări despre caracterul sigur al realului, despre cât de multă încredere poate investi în realitate și în lumea sa; dacă nu cumva există și alte lumi – și dacă da, care este statutul lor – și, nu în ultimul rând, despre el însuși, despre identitatea sa de cititor de literatura lumii și, eventual, de cititor al lumii sale.

Prozele analizate nu reprezintă doar opere de ficțiune care ilustrează ideea lumilor posibile, în mod specific curentelor literare de care aparțin și prin metode și procedee literare specifice. În ciuda diferențelor ce țin de genuri, curente, instanțe narrative, perspective narrative, distincții formale și niveluri ale textului – diferențe ce țin de nivelul discursului – premisa de la care pornește povestea este asemănătoare: Cum ar fi dacă eroul – fie el în tânăr geniu romantic, care citește cărți obscure și are friguri și halucinații (sau nu) ca în *Sărmanul Dionis*; sau fie el un profesor obscur de vârstă mijlocie care își notează cu conștiinciozitate

toate visele, halucinațiile, „vizitele”, anomaliile de fapt, ca în *Solenoid* – ar găsi o cale de ieșire din lumea sa, indiferent de trăsăturile sau principiile sale organizatorice, pe care le vede ca fiind complet iluzorii, iar acea cale de scăpare ar duce în altă lume. Iar calea de ieșire este – aproape întotdeauna – prin poveste.

Lumea este legată, în majoritatea cazurilor, și de identitatea eroului aflat în lume. Eroul romantic este excepțional, un geniu, un răzvrătit împotriva societății, un poet damnat, pentru care lumea reală și condițiile existențiale nu sunt suficiente. Eul romantic este scindat, se află în căutarea unității primordiale, a armoniei originare pe care știe că nu o poate accesa sau regăsi în ordinea dată a lumii reale, care este, de fapt, o formă decăzută sub imperiul timpului. În postmodernism, eul este o iluzie, este punerea în abis a eului romantic al geniului, iar unicitatea romantică este înlocuită cu banalitatea accidentului, cu hazardul universal care guvernează existența; iar individualitatea este văzută ca rezultatul direct al acestui hazard. Eul este doar o posibilitate dintr-o infinitate de altele, la fel de veridice, fără ca nici una să prevaleze asupra celeilalte.

Nevoia de a scăpa din lume este o temă comună, senzația de clausturare existențială este centrală în cele două curente în care viziunea asupra lumii este corespunzătoare unei nevoi esențiale de scăpare tocmai din condiția existențială. Acesteia îi poate corespunde motivul labirintului alături de spațiile concentrice, labirintice, imposibile din care eul nu găsește scăparea, scufundându-se în ele până la pierderea de sine (vizibile mai ales în proza cărtăresciană, în clădirile-labirint în care eroul se pierde în mod recurent). În proza eminesciană, această nevoie de evadare corespunde viziunii romantice – modelul cosmologic platonician, în care existența este văzută ca un exil cosmic din care eroul romantic dorește să evadeze pentru a se întoarce la armonia originară – acea „sete de repaos” specific eminesciană a lui Dionis, pentru care modelarea spațiului și a timpului este o problemă de găsire a unei formule adecvate. La Mircea Cărtărescu, nevoia de evadare corespunde unei mentalități postmoderniste care vede realitatea ca o iluzie, un construct restrictiv, iar adevărul și autenticul sunt concepte politice și culturale. Și pentru eroul cărtărescian, lumea înconjurătoare este o închisoare, un labirint, un puzzle care are nevoie de rezolvare, pentru a putea evada în alt plan, în altă lume.

Povestea în sine necesită o formă de ordonare pentru a putea fi structurată narativ într-un discurs. Acest capitol constă în evidențierea principalelor mecanisme ale poveștii cu sensul de narațiune literară, precum și a elementelor constitutive ale prozei literare, pentru a analiza statutului ficțiunii, în paralel cu cel al realității.

Statul ficțiunii este legat de caracterul său, pe care cititorii îl plasează în mod intuitiv ca fiind separat de ceea ce este real, iar lectura presupune o activitate de cooperare, determinând destinatarul textului să extragă din text ceea ce el nu spune, precum și o atitudine de suspendare a incredulității, prin ceea ce Umberto Eco numește acceptarea pactului ficțional. De asemenea, un alt aspect esențial este asemănarea literaturii cu jocul, ceea ce constă în orientarea acesteia către posibil, în locul limitării al ceea ce este real.

Ficțiunea narativă, ca text epic, are o structură duală alcătuită din poveste și discurs, unde povestea (fabula) reprezintă o realitate anume care conține evenimente și personaje, iar discursul (subiectul) reprezintă relatarea făcută de un narator și modul în care naratorul face aceste evenimente cunoscute. Elementele constitutive ale discursului narativ sunt centralizate. Nu în ultimul rând, un alt aspect principal al narațiunii discutat aici constă în nivelul lumii ficționale construite prin discurs, modul în care lumile ficționale sunt legate de lumea de referință. Mecanismele de construcție ale lumilor ficționale sunt puse în evidență prin intermediul teoriilor ficțiunii care expun resorturile prin care o lume ficțională este construită și legăturile ei cu lumea reală. Nu în ultimul rând, un alt aspect teoretic ce necesită o clasificare este legătura dintre realitate și ficțiune, moduri în care sunt interconectate și nevoia ficțiunii de a fi construită pornind de la modelul lumii reale. Un ultim aspect discutat în acest capitol constă în legăturile dintre ficțiune, fantastic și imaginar, evidențiindu-se atât modul în care acestea sunt legate de realitate, precum și în ce moduri se distanțează de aceasta.

Al doilea capitol se concentrează asupra trăsăturilor generale ale Romanticismului și ale postmodernismului, urmărind să evidențieze atât principii asemănătoare, cât și mai ales, raportarea lor comună la ideea de realitate, analizând puncte comune între statutul ficțiunii și al realității în aceste două mișcări literare.

Având sursa în mentalitatea specific romantică, care înglobează mitul căderii și considerarea lumii reale drept rezultatul Căderii și ca fiind lipsită de Armonia originală, principiile estetice ale Romanticismului sunt subordonate aceste mentalități. În acest sens, importanța visului, al mitului, al fanteziei creatoare și a naturii depășește doar funcțiile estetice și sunt mai mult decât elemente ale unei estetici specifice, ci sunt moduri prin care literatura evidențiază nevoia umană de a recupera Armonia originală și de a accesa lumea originală, pierdută prin Cădere. Postmodernismul este legat de mentalitatea postmodernă, care se bazează pe o atitudine de relativizare ontologică și de o raportare sceptică la ideea de realitate absolută, adevăr, valoare sau autoritate. Tehnicile narrative ale postmodernismului sunt o modalitate narativă și literară de a transpune această atitudine, iar proza

postmodernistă se bazează pe o premisă asemănătoare celei romantice, neconsiderând lumea „realitatea” ca fiind „dată”, „tare” sau stabilă și definitivă.

Proza lui Mihai Eminescu este analizată din două motive. În primul rând, fiind cel mai reprezentativ scriitor romantic din lit. Rom, alegerea este întemeiată pe ilustrarea principiilor romantice legate de tema acestei cercetări prin exemplificări cu proza sa. Un alt motiv este legat de originalitatea acestei proze, care ilustrează într-o manieră ce depășește principiile romantice o anumită viziune asupra lumii și o atitudine de raportare la realitate. În acest sens, cele mai importante aspecte analizate în proza eminesciană constau în estetica și în funcțiile visului în aceste opere, care devin elementele principale de raportare la lumea reală și de construcție a celor ficționale. Mai mult decât atât, lumea eminesciană este, de cele mai multe ori, o lume onirică, acțiunea acestor proze se desfășoară ori în plan oniric, ori lumea reală are caracter oniric., Tot de vis este legată și ambiguitatea profundă atât a lumii, cât și a naturii evenimentelor prin care trec eroii eminescieni. Atât Dionis, cât și faraonul Tla sau Angelo și Ioan Vestimie, trec printr-o serie de traversări ale granițelor lumii, iar lumile și seria de evenimente sunt plasate sub semnul ambiguității. De asemenea, filozofia și gândirea eminesciană este reprezentativă pentru ceea ce această cercetare vrea să demonstreze, gândirea înțeleptului din *Archaeus* sau monologul lui Dionis demonstrează o preocupare constantă în proza eminesciană pentru caracterul lumii și, mai ales, pentru modul în care realitatea și ficțiunea sunt întrepătrunse. Deoarece lumea, ca viața, este „rezultatul sufletului nostru”, iar realitatea este rezultatul percepțiilor subiective ale subiectului care se află în centrul lumii și încearcă să o înțeleagă.

Ce au în comun toți eroii eminescieni este conștiința că lumea înconjurătoare nu este reală, ci doar rezultatul unor percepții subiective, că adevărul se află dincolo de vizibil și caută să îl cunoască. Iar visul, poezia, natura sau percepțiile obscure ascund vestigiile din armonia originală și au o însemnătate mai profundă decât datele despre lumea înconjurătoare. În mod special visul devine o cale care permite eroilor să își depășească condițiile existențiale, să aibă acces la alte ordini temporale și spațiale, la alte identități. La Eminescu, lumea „reală” nu este suficientă, eul se află în căutarea cunoașterii de sine, iar această este legată de nevoia de a cunoaște lumea, dar nu pe cea înconjurătoare, ci a ceea ce se află dincolo de ea.

Postmodernitatea este o epocă relevantă atât din punct de vedere temporal pentru contemporaneitate, cât și pentru direcția acestei cercetări. Viziunea postmodernă asupra lumii, relevantă și pentru prezent, se bazează pe o atitudine de relativizare ontologică, de distanțare și scepticism față de autoritate, politică. În postmodernitate, lumea este văzută ca

fiind multilaterală, complexă, un mozaic de lumi, fără ca una anume să fie superioară. În acest sens, modul în S.F-ul a fost înglobat și generalizat în această epocă în granițele sunt încălcate în mod frecvent este ilustrativ pentru anularea distincției dintre realitate și ficțiune. Acest lucru este afirmat și evidențiat în diverse feluri de mai mulți teoreticieni, care au în comun afirmarea a ceea ce această cercetare urmărește să demonstreze: moduri în care lumea este o poveste sau alcătuită din povești. Dintre aceștia, Matei Călinescu, Linda Hutcheon și J. F. Lyotard sunt reprezentativi pentru evidențierea modului în care postmodernitatea se caracterizează prin scepticism în raportarea la valori și autoritate, ideologii și politică, prin modul în care această denunță caracterul politic al oricărei forme de reprezentare și prin neîncredere în metanarațiunile legitimize. Toate aceste aspecte devin transpuse în literatură, care preia fundalul cultural de care este legată.

Trăsăturile generale ale postmodernismului, așa cum sunt ele centralizate de Ihab Hassan, precum și tehnicile narrative surprinse de Matei Călinescu sunt relevante atât din punct de vedere narativ pentru analizarea unor opere, dar și din punct de vedere al modului în care ele transpun, de fapt, o anumită raportare la lume. Deoarece indeterminare, autoanularea narativă, imanența, transparența, metatextualitatea, pluralitatea și mai ales dominantă ontologică a acestei literaturi este o formă de manifestare literară a atitudinii postmoderne față de ideea de lume. Întrucât lume în sine este rezultatul unei reprezentări, literatura postmodernistă denunță ironic și autoironic faptul că este o reprezentare despre reprezentare. Textele devin imanente și indeterminate, deoarece așa este și lumea reală. Exemplele din cadrul acestui capitol nu au fost menite să fie studii de caz complete., Analizele au urmărit doar să evidențieze moduri în care indeterminarea funcționează în moduri diferite în proze postmoderniste și moduri în care ficțiunea indeterminată se bazează pe generalizarea poveștii.

Astfel, *Magicianul* se bazează pe indeterminare a narațiunii, prin refuzul unui adevăr absolut, naratorul (și implicit cititorul) având acces doar la versiunii de adevăr, se pune în abis tocmai rolul ficțiunii, al fanteziilor care devin reale odată ce sunt crezute. Prin aceste aspecte, romanul ilustrează tematica acestei cercetări, a lumii ca poveste. Romanul postmodernist nu oferă o singură poveste adevărată, ci doar variante ale poveștii, le fel de posibile.

Orașele invizibile: indeterminare a condițiilor spațiale, lumea ficțională este indeterminată prin intermediul spațiului, care nu este real (nici măcar în ficțiune, prin încălcarea convențiilor narațiunii), ci posibil, nu este vorba despre orașe ficționale, considerate adevărate în lumea ficțională. Ci orașele invizibile fac concurență lumii însăși. Deconstruirea realității și înlocuirea ei cu ficțiunea cu posibilul, cu povestea, creatoare de lumi prin povești

este ceea ce această cercetare urmărește să evidențieze. Spațiul postmodern este fractalic, paradoxal și virtual; timpul - lipsit de adâncime, mozaic, estetizant. Lumea ficțională a romanului este o lume a semnificației, nu a existenței reale, ci a existenței afective, generată de sentimente, de dorința sau de ceea ce alcătuiește viața umană: dorința, moartea, semnele și, mai ales, poveștile.

Seducătoare din Florența: Indeterminarea poveștii, prin generalizare poveștii. Acest roman se bazează pe cultivarea unei indeterminări ontologice prin încălcarea recurentă a granițelor dintre realitate și ficțiune, dintre real și ireal și dintre posibil și imposibil. Prin aceste încălcări, Povestea se generalizează, lumea ficțională și subiectul romanului se bazează pe trecerea personajelor dintr-un plan ontologic în altul. În centrul romanului stă, de fapt, ideea de poveste, a marii povești a lumii prin care trec multe personaje în timp îndelungat, așa și personajele acestea străbat mai multe povești.

Proza lui Mircea Cărtărescu este ilustrativă atât pentru trăsăturile constitutive ale ficțiunii postmoderniste, cât pentru ceea ce această cercetare urmărește, anularea graniței dintre realitate și ficțiune, printr-o viziune specifică asupra lumii ca poveste. Lumile cărtăresciene analizate aici sunt ilustrative, atât prin dominanta ontologică a prozei, cât și prin modul în care acestea sunt indeterminate, pluristratificate, iar eroii cărtărescieni căută, în mod recurent, căi de ieșire din lumea lor. Proza cărtăresciană se suprapune tendinței postmoderniste de anulare a granițelor. Prin crearea unor lumi narrative pluristratificate – atât ontologic, cât și alcătuite din mai multe niveluri de lumi – se respinge ideea de lume reală, unică și bine delimitată de anumite legi. Dimpotrivă, Mircea Cărtărescu construiește lumi ficționale care imită caracterul iluzoriu, de reprezentare și fictiv al „realității”.

Lumile cărtăresciene, onirice și fantastice se bazează pe încălcarea recurentă a regulilor lumii reale, dar aceste încălcări nu sunt resimțite ca fiind stranii, iar fantasticul nu funcționează ca în literatura fantastică clasică. Ci devine o parte integrată și constitutivă a ficțiunii cărtăresciene, în care lumea „reală” în care trăiesc eroii are întotdeauna o parte nevăzută, uneori subterană, ascunsă sub aparența lumii vizibile, iar această parte este mai semnificativă și mai încărcată de semnificații revelatoare pentru înțelegerea existenței și a identității eroilor.

La Mihai Eminescu, Universul era generat prin gândire, la Mircea Cărtărescu este fundamentat pe memorie. Ambii demonstrează o percepție asupra Universului ca fiind o formă decăzută din armonia Originară, transpunând filozofia romantică, precum și principiul universalei analogii, conform căreia și ființele umane, asemenea Universului, se află într-o stare de corupere. Dar la Mircea Cărtărescu, nu este vorba despre o corupere generată de

căderea sub imperiul timpului, ci existența în sine este absurdă și eul se află într-o permanentă stare de căutare a unui sens. Fie că este vorba de un mister existențial (ca în *Rem*, unde personajul află că este un personaj, sau în *Piele* sau în *Solenoid*, unde misterul este legat de o cale de a ieși din lumea) sau de descoperirea unui sens al lumii, coerența universului ficțional este destabilizată. Lumea, ca Eul, se caracterizează prin indeterminare și destabilizare ontologică, aspecte ce se află în centrul prozei cărtăresciene și tematizate în moduri diferite. Aceste moduri pot fi traversarea granițelor ontologice, prin scepticism față de ideea de realitate, prin încălcare granițelor dintre realitate și ficțiune, prin coordonatele fantasticului. În centrul prozei cărtăresciene, ca în cea eminesciană, se află căutarea de sine și căutarea unei modalități de înțelegere a sensului lumii, ceea ce nu se poate obține prin concentrarea pe lumea dată, ci prin căutare în afara ei. Deoarece, nici la Eminescu, nici la Cărtărescu, lumea „reală” nu se identifică cu Adevărul, ci este o formă de poveste.

Operele literare exemplificate demonstrează asumarea acestei funcții a literaturii (fie că uneori o neagă în mod paradoxal prin procedee narrative) și se raportează la poveste prin lumi ficționale a căror poveste (adică subiectul) este tocmai povestea. Ceea ce această cercetare a propus să evidențieze moduri în care povestea, atât cea cu sensul de istorie, cât și ficțiunea literară sunt moduri de raportare ale omului la lume și se află în legătură cu realitatea, nu separate de ea. Deoarece atât ficțiunea, cât și poveștile care guvernează raportarea omului la realitate se bazează pe un model narativ și „sunt în strânsă legătură cu faptul că orice existență umană este o viață în căutarea unei povești”. Și Așa cum viața umană este o poveste și lumea reală este tot o poveste

Astfel, ficțiunea nu se diferențiază fundamental de realitate, decât prin faptul că aceasta desemnează stări de fapt imagine și nu reale. Dar modul în care ficțiunea este o lume, în sensul că desemnează stări de fapt existente (chiar dacă nu în realitatea efectivă) și guvernate de anumite principii, nu este diferit de modul în care lumea reală (în sensul că existența ei nu este rezultatul unei imaginații, ci a conștiinței și a percepției) este o poveste mediată de cunoaștere.

Literatura spune povești despre lume, chiar dacă acea lume e ficțională, tot spune o poveste și despre lumea reală. Fie că este o poveste despre cum ar fi putut fi lumea, ce s-ar fi întâmplat dacă... sau despre personaje care nu există în lumea reală, ficțiunea participă la extinderea experienței și a cunoașterii umane, prin faptul că ne eliberează de restricțiile opresive ale realului prin pătrunderea în posibil. Acest aspect și-a propus această cercetare să îl evidențieze, modul în care, așa cum afirma Aristotel, ficțiunea este mai „largă”, mai

filozofică și mai „liberă” decât istoria, deoarece nu este limitată la ce s-a întâmplat, ci se referă la ce s-ar putea întâmpla.